

BALOGH MARGIT

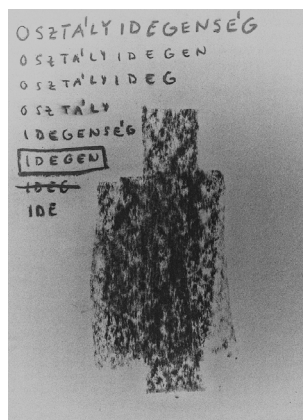
LOJALITÁS VAGY SZEMBENÁLLÁS?

A magyar katolikus egyház és a kádári szövetségi politika

Magyarországon 1945–1948 között fokozatosan felszámolták a polgári rend szinte valamennyi – tulajdonviszonyok, politikai, társadalmi berendezkedés, ideológia és kulturális élet – elemét. Egyetlen szellemet és szervezetet mégsem sikerült maradéktalanul alávetni és megsemmisíteni: a vallást és az egyházakat. Az 1950-es évek egyházpolitikája egyértelműen megfélemlítő, korlátozó és likvidáló szándékú volt. A vallás első számú ideológiai ellenséggé lépett elő, az egyházak a szocializmus építését akadályozó reakció generális gyűjtőmencéje lettek. Az egyházak között is főellenségnek a kétharmados katolikus egyházat tekintették, hiszen annak székhelye az ország határain kívül volt, manipulálására kevésbé nyílt mód.

1956 forradalma és a katolikus egyház

■ 1956 a magyar egyházpolitikában nem korszakhatár. Előkészítésében és történéseiben – Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek rövid szereplését leszámítva – az egyházaknak nem volt szerepük. A forradalom kirobbanásáról a vidéken élő püspökök ugyanúgy a rádióból szerezhették első, meglehetősen ellentmondásos információikat, mint bárki más. A helyzet tisztázására nem volt mód, a püspöki kar a forradalom napjaiban nem ült össze. 1956. október 23. és 30. között a katolikus egyház vezetői több ízben is nyugalomra és a törvények tiszteletben tartására intették a lakosságot, miközben támogatásukról biztosították az akkori Nagy Imre-kormányt.

Mivel az állami hatóságoknak nem sikerült a papi utánpótlás egy egész nemzedékét élethivatása feladására kényszeríteni, ezért büntetésül példát statuáltak annak érdekében, hogy elbátortalanítsák [...] a vallásához továbbra is ragaszkodó lakosság egészét.

A papság a maga sajátos eszközeivel élve, lelkiismeretétől vezérelve követte az eseményeket, de az egyházi személyek szerepe nem vezérszerep. Igaz, hogy többüket beválasztották a munkás- és nemzeti tanácsokba vagy a forradalmi bizottságokba, néhányan lelkesen felszólaltak a gyűléseken, ez azonban inkább ismertségükkel, tájékozottságukkal és értelmiségi helyzetükkel függött össze, és nem egyházuk képviselőitében, hanem egyénileg vállaltak szerepet a forradalomban. Egyesek persze radikálisabban nyilatkoztak, sürgették a téeszék felosztását vagy a pártfunkcionáriusok felelősségre vonását. Számos esetben viszont épp a klerikusok akadályozták meg a lincseléseket, a bosszút, és mentették meg a helyi kommunisták életét. Ha a plébánosok nem álltak is a felvonulók élére, a szószékről pedig nyugalomra, rendre, békére és szeretetre intettek, de a hívekben – hacsak nem exponált békepapról volt szó – nem maradt kétség afelől, hogy a katolikus egyház kinek az oldalán áll.

Nagy Imre kormányfő politikai ígéreteinek egyike sem függött össze a lelkiismereti és vallásszabadsággal, nem beszélhetünk átgondolt egyházpolitikájáról, de még érdemi és konkrét egyházpolitikai lépésekről sem. Ennek a kormányzati feladatnak egyszerűen nem volt „gazdája”. Nem került sor az egyház- és vallásellenes politikai akaratot szimbolizáló intézmény, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) formális felosztatására. Október 30-án Tildy Zoltán államminiszter nyilatkozott először arról: a kormány kívánatosnak tartaná, hogy a koncepciók perben 1949-ben életfogytiglanra ítélt Mindszenty József bíboros-érsek visszatérjen Esztergomba, és vegye át érseki teendőit. A szabadságát visszanyert bíboros pillanatok alatt a forradalom győzelmének szimbólumává vált, tömegek kapcsoltak személyéhez jövőbeni politikai – akár miniszterelnöki¹ – szerepet. Még az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsában is úgy emlegették mint Magyarország irányítására alkalmas, integráló erejű vezető.² A magyar kormány csak kullogott az események után, amikor november 1-jén közleményben minősítette törvénytelennek a bíboros elleni nyolc évvel korábbi büntető-eljárást.³

Ha a katolikus és protestáns egyházak nem formálták is 1956 forradalmának eseményeit, azok viszont annál inkább felkorbácsolták az egyházak belső életét. A református és evangélikus egyház kompromittálódott püspökei, világi főgondnokokai és felügyelői sorban mondtak le posztjaikról. A katolikusok nem voltak ennyire önkritikusak, többen csak Mindszenty József egyházkormányzati személyi rendelkezései nyomán távoztak: 1956. november 4-én, 5-én és a rákövetkező napokban – már az amerikai követség menedékéből – felfüggesztés (*suspensio*) terhe mellett 11 vezető békepapot (azaz politikai érdekeket kiszolgáló egyházi személyt) fosztott meg tisztességétől. Intézkedéseit több egyházmegyében is hasonló lépések követték. A további személycserékhez a papság és a hívek erkölcsi fegyverkezésében illetékes Sacra Congregatio Concilii (Zsinati Szent Kongregáció) 1957. január 21-én kiadott két dekretuma adott újabb lökést: Róma az Állami Egyházügyi Hivatal kívánságára korábban kinevezett püspöki helynököket, irodaigazgatókat, összesen 21 főt tiltott állásuk további gyakorlásától.⁴ A két rendelkezés azokat az egyházi személyeket hozta nehéz helyzetbe, akik lojális magatartásuk alapján állami támogatással kerültek jelentősebb egyházi funkcióba, vagy a papi békemozgalmában vezető szerepet vittek. Ugyanez a kongregáció 1957. július 16-án minden katolikus papot felszólított, hogy hat hónapon belül teljesen vonuljon vissza a politikai tevékenységtől, különben automatikusan az Apostoli Szentszéknek különleges módon fenntartott kiközösítés hatálya alá kerülnek.⁵ A tiltás ellenére parlamenti mandátumától meg nem váló három békepapot – Beresztóczy Miklóst, Máté Jánost és Horváth Richárdot – 1958 februárjában a Vatikán kiközösítéssel sújtotta.⁶ Az eset évtizedekre megterhelte a magyar–vatikáni viszonyt. (A kiközösítések 1971. július 15-ig érvényben voltak, hatálytalanításukra csak a Mindszenty-kérdés megoldásával összefüggésben került

sor.) Az eseményeket értékelő kormányzati összefoglaló szerint az egyházakkal „a viszony nagyon megromlott és bonyolulttá vált... Veszélyben forognak az évek során elért eredmények, a papi békemozgalmat pedig az áthelyezésekkel valósággal lefejezték, működését megbénították.”⁷ Egy 1958. áprilisi összesítés szerint a katolikus egyházban összesen 57, hivatalukat állami nyomásra elnyert „haladó papot” (azaz békepapot) függesztettek föl.⁸ Az egyházjog mellőzésével hivatalba került személyek elmozdítását a hatalom már nem akarta vagy nem tudta megakadályozni. A püspöki irodákból viharos gyorsasággal tűntek el a Rákosi-rendszer egyházpolitikájának gyűlölt és megvetett kreatúrái, az egyházügyi megbízottak és a társutas békepapok. Az egyházak számára ez jelentette a forradalom elsődleges hozadékát. De csak átmenetileg...

Restauráció és szövetségi politika

■ A Szentészék tehát kiállt Mindszenty egyházkormányzati intézkedései mellett, és a kánonjog eszközével támogatta azokat. Ennél többre azonban nem bízta, és nem járult hozzá, hogy a bíboros az amerikai követség menedékéből bátorítsa a rendszerrel szembeni ellenállást. Nemigen értelmezhető ugyanis másként XII. Pius pápa üzenete, amelyben arra kérte, hogy tevékenységének hangsúlyát az imának szentelje.⁹ Diplomáciai berkekben azt is tudni vélték, hogy a magyar válságról és a forradalom utáni helyzetről készült egy – Dell’Acqua, a pápai államtitkárság magas beosztású munkatársa által aláírt – jelentés, amely egyfelől elismeri, hogy a katolikus erőknek semmilyen szerepük sem volt a felkelés előzményeiben, másfelől a magyar válság politikai aspektusait vizsgálva azt hangsúlyozza, hogy magyarországi kalandor akciókkal nem szabad veszélybe sodorni a katolikus egyház Lengyelországban elért kedvezményeit. A dokumentum elismeri, hogy a kommunista rendszer fennmaradása Magyarországon a nagyhatalmak közt jelenleg létező egyensúly eleme, és aláhúzza, hogy politikailag éretlenek azok a csoportok, amelyek a magyar felkelésnek túlságosan nyíltan kommunistaellenes irányt akartak szabni.¹⁰

A forradalom romjain berendezkedő új magyar kommunista vezetés ugyan nem szívesen emlegette születésének körülményeit, de okult belőlük. Egyházpolitikájában azonban a forradalom tanulsága csak formális és taktikai engedményeket hozott. A kormány is jónak látta, hogy a népszerűtlen ÁEH egyelőre bizonyos mértékben húzódjon háttérbe. Az Elnöki Tanács 1956. december 31-i hatállyal, az 1956. évi 33. sz. törvényerejű rendelettel megszüntette a hivatal autonómiáját, és az 1959-ig csak a Művelődésügyi Minisztérium egyik osztályaként működött, igaz, változatlan személyi állománnyal és lényegében csorbítatlan hatáskörrel. Még az Állami Egyházügyi Hivatal közölte, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány *status quo*-nak az 1956. október 23-át megelőző állapotokat tekinti.¹¹ Az üzenet világos volt: az eszközök változtak ugyan, de a régi-új politikai garnitúra egyházpolitikájának stratégiai célja ugyanaz maradt, azaz a vallás és annak szervezeti keretei, az egyházak elszorvasztása.

Közben az országra egyszerre zúdult ígélet és megtorlás. Kádár János 1956. november 15-én még arról beszélt, hogy szabad választásokat tartanak, de már másfél hét múlva letartóztatási hullám indult. Hamarosan statáriumot hirdettek, és megkezdődött a magyar történelem egyik legsúlyosabb politikai leszámolója. 1957 januárjában – a megyei egyházügyi előadók bevonásával – megkezdték a papi személyek „ellenforradalmi tevékenységének” feltérképezését. A forradalommal összefüggésben meghurcolt katolikus egyháziak száma 1956 novembere és 1957 vége között összesen 176 fő.¹² Minimális retorzióként megvonták a kongruát, de ezt kiegyézhette a hitoktatói engedély megvonása, áthelyezés vagy a lekipásztori tevékenység egyéb

adminisztratív akadályozása. A komolyabbnak minősített ügyekért internálás, illetve börtönbüntetés járt.

1957 első negyedéve a politikai kérdőjelek időszaka. Január 6-án Kádár János miniszterelnök új programot hirdetett: külpolitikában teljes hűség a Szovjetunió iránt, belpolitikában vallásszabadság és szabad hitoktatás, a mezőgazdaságban kollektivizálás. Az aktuális egyházpolitikai kérdéseket 1957. március 5-én tárgyalta a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Ideiglenes Központi Bizottságának Intéző Bizottsága.¹³ A restauráció érdekében az alábbi négy megoldandó feladatot tűzte a kormány elé.

1. Megbízható személyi állománnyal feltölteni az egyházi állásokat

Ennek érdekében korrigálták az elégtelennek bizonyult 1951. évi 20. sz. törvényerejű rendeletet, amely még lehetőséget adott a püspököknek, hogy állami jóváhagyás nélkül személycseréket hajtsanak végre egyházmegyéjükben. 1957. március 20-án hatályba lépett a 22. számú törvényerejű rendelet az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról, amely tovább minimálisra korlátozta a püspökök belső egyházkormányzati jogait: minden papi, minden teológiai professzor s minden egyházi középiskolai igazgatói állás betöltése vagy az ezt érintő áthelyezés, illetve leváltás állami hozzájárulástól függött (kivéve néhány kisebb vidéki plébánosi és kápláni posztot). Ezért is lesz a püspökök kinevezése az 1963-ban kezdődött magyar-szentszéki tárgyalások egyik kulcskérdése, amit majd az 1964-es részleges megállapodás fog „rendezni”, lehetővé téve az üresedésben lévő stallumok kánoni betöltését. Önmagában az állami hozzájárulás még nem jelenti azt, hogy a kinevezettek az államnak voltak elkötelezettek. Ám bizonyos, hogy mire valakiből püspök lett, négyszer-ötször tették nagyító alá az Állami Egyházügyi Hivatal illetékesei. Az 1970-es években kinevezett új püspökök már egy új lelkészgenerációhoz tartoztak, és sem életkoruk, sem múltbeli szerepük alapján nem lehetett rájuk aggatni a „reakciós” jelzőt. Összességében a rendeletnek köszönhetően egy erősen kontra-selektált hierarchia épült ki.

2. Az ellenforradalom támogatásával hatalomra jutott egyházi vezetők és csoportok gyors félreállítása

A félreállítás fokozatai: elszigetelés, lemondatás, leváltás, internálás, börtönbüntetés, ritkábban „véletlen” balesetek. Személyi vonatkozásban legelőbb a reformátusoknál, 1958-ra az evangélikusoknál s legkésőbb – mondhatni csak 1977-re – a katolikusoknál is „helyreállt a rend”.

3. A kompromittálódott papi békemozgalom reformja

E téren viszonylag gyorsan sikerült eredményt elérni: már 1957 áprilisában megalakult az Országos Béketanács Református Bizottsága, május 24-én az Országos Béketanács Katolikus Békebizottsága s túl ezen az Opus Pacis, aminek keretében maga a katolikus püspöki kar szervezte a békemunkát. A „békemű” rendeltetése az volt, hogy keretet adjon az egyházi személyek békéért (lényegében a szocializmusért) kifejtett tevékenységének. A püspökök így akarták elkerülni, hogy a békepapi mozgalom megossza a klérust, ám a szervezet végeredményben a kormánynak hozott politikai nyereséget. Miután a hierarchia megbízható partner lett, az Opus Pacis feleslegessé vált és elsorvadt, az 1989-es rendszerváltásig csak a központ és a Szabolcs-Szatmár megyei szervezet működött valamelyest.

4. A reakció visszaszorításával egyidejűleg a közvetlen politikai érdekeket nem sérítő egyházi igények kielégítése

Még a külső szemlélők szerint is bizonyos enyhülés következett be a vallásgyakorlás terén. „Ez a javulás számos módon megnyilvánul” – jelentette például a budapesti francia követ. „Megfigyelhetjük a beiratkozások újraindulását a felekezeti iskolákban, továbbá az egyházaknak engedélyt adnak az Úrnapi körmenetek szervezé-

sére, az utcákon és a hivatalos fogadásokon a papok újra reverendában jelennek meg, egyes templomokban újra állami helyreállítási munkák kezdődtek, havonta hitoktató műsort sugároz a rádió, stb.”¹⁴ Ám mindez nem akadályozta a kormányt abban, hogy üldözze az általa reakciónak minősített papokat, így 1957 nyarán a sajtó egy csoport szerzetes letartóztatásáról számolt be.

E négy lépésből álló intézkedéscsomagot a fokozatosság s az egyes egyházak közötti differenciálás elvével fogadták el: „a katolikus egyházat mint az egyházi reakció magyarországi fő képviselőjét elszigeteljük a hozzánk lojálisabb egyházaktól.”¹⁵

Kettős irányvonal rajzolódik tehát ki. Egyfelől megszorodtak a Kádár-kormány gesztusai az egyházak irányában, azok viszont cserébe tartózkodtak a nyílt szolidaritástól a felelősségre vont forradalmárokkal. A fejlemények végül is új fejezetet nyitottak: a *kádárista pragmatista egyházpolitika* évtizedeit, aminek az a lényege, hogy *amíg az egyházak léteznek, fel kell őket használni*. Ezt szinte szimbolizálja az az utazás, amelyet a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Egyházügyi Tanács meghívására egy 27 tagú – 14 katolikus, 9 református és 4 evangélikus egyházi személy – papi küldöttség tett 1958. április 22. és május 6. között a Szovjetunióban. Hamvas Endre csanádi püspök őszinte elismeréssel számolt be a tapasztalatról: „A helyzet ugyanaz, ami itt nálunk. A templomok nyitva vannak, és a hívek nagy buzgósággal járnak templomba, szívesen járulnak a szentségekhez és nagyon buzgó katolikusok. Ott egyházi adó nincs, csak stóla, azért a papság jól el van látva, a hívek ellátják. A püspöknek autója is van. [...] Az egész fogadás és bánásmód nagyon szíves és figyelmes volt. Ez nem »kicsinált« valami, hanem szívből jött. [...] nem igaz, hogy a nép itt szemben áll a rendszerrel, ilyenekkel ne áltassuk magunkat.”¹⁶ Hogy a fecsegő felszín alatt észrevették-e a valót? Ha igen, akkor sem írtak róla, mert a delegációtagok beszámolóit csak pozitívumokról szóltak. Az MSZMP Központi Bizottsága 1958. július 22-én határozatban szentesítette az új típusú szövetségi politikát: „...a szocializmus építésének korszakában az egyházak még hosszú ideig fennmaradnak, ezért megsemmisítve a klerikális reakció ellenforradalmi kísérleteit, az egyházakkal pozitív együttműködésre törekszünk.”¹⁷ Kádár János apparátusának 1958-ra sikerült helyreállítani a Rákosi-korszak egyházpolitikájának főbb elemeit, de nem kizárólag adminisztratív módszerekkel, és tartalmilag sem ugyanazt. Az ország nemzetközi stabilizálása, a labilis belpolitikai helyzet konszolidálása és az új gazdaságpolitikai tervek megvalósítása érdekében az ideológiai harc arzenáljából kikerült a nyers erőszak. A korábbi nyíltan likvidáló szándékú egyházüldözést a „nemzeti egységet” előtérbe helyező népfrontpolitika váltotta fel. A restauráció lezárását szimbolizálja, hogy 1959. június 2-án az Állami Egyházügyi Hivatal visszakapta önállóságát, és ezután 1989-ig változatlan státútummal működött.

Államellenes összeesküvések, homoszexualitás

■ A kádári évtizedekre egyidejűleg volt jellemző az egyház bizonyos szabadsága és az egyházellenes harc. A párt Politikai Bizottságának 1960. június 21-én elfogadott határozata a belső reakció elleni harc fő irányát a nemzeti kommunista és horthysta szervezetek mellett még mindig a klerikális erőkben jelölte meg. A határozat végrehajtásaként 1960 őszén, 1961 elején és tavaszán nagyszabású rendőrségi akciókra került sor, amelyek legalább 300 egyházi személyt érintettek.¹⁸ Ezúttal azok a papok kerültek célkeresztbe, akik kitűntek az Állami Egyházügyi Hivatal kéréseivel és többé-kevésbé nyílt nyomásaival szemben tanúsított szilárd magatartásukkal.¹⁹

Ha az újabb letartóztatási hullám időzítésére és mértéjére keressük a választ, akkor elmondható, hogy azok megfélemlenek a kelet-közép-európai népi demokratikus rendszerek gyakorlatának: az egyháziak tartós megfélemlítésével zsarolták ki támo-

gátasukat mind a „békemozgalom” propagandájához, mind a parasztság meggyőzéséhez a mezőgazdaság kollektivizálásának előnyeiről. Ám a konkrét esetben a hatóságok heves reakcióját táplálta egy második forradalomtól való félelem is. Mert négy évvel 1956 után elégedetlenek voltak a városiak, akik ismét egész napokat álltak sorban az üres élelmiszerboltok előtt, nehezteltek a munkások, akiket csökkentett bérért keményebb munkanormákra kényszerítettek, és végképp bizalmatlan volt a parasztság, amely lehetőségeihez mérten bojkottálta a termelőszövetkezetekbe való belépési nyilatkozatok aláírását. Az ellenállást csírájában kellett elfojtani, még azt a passzív ellenszegülést is, amit a kormányapparátus realitásokra vak buzgalma ügyetlenül kiprovokált: a fiatal papnövendékekre is ráerőltetett békemozgalom iránti ellenszenv akkor vált botrányná, amikor a hatóságok a szeminaristákat hallgatóságnak be akarták ültetni az 1959. január 23-án rendezett Országos Papi Békegyűlésre. A jövődő papi nemzedék „békeharcos” nevelése azonban helyből kudarccá vált, a növendékek megtagadták a részvételt, amiért büntetésül kizárták őket a szeminárium-ból. Az eset azonban az egykori rákosista Olt Károly által vezetett Állami Egyházügyi Hivatal tekintélyét igencsak aláasta, ugyanis kiderült – a rendszer meghökkenésére és a katolikus hierarchia többsége számára nagy meglepetésként –, hogy a kicsapott szeminaristáknak nem csupán tanulmányaikat sikerült illegálisan folytatni, de titokban fel is szenteltették magukat. Egyházzogilag megfelelően, de a hatályban lévő állami törvényekkel szembehelyezkedve. „Nyilvánvalóan nem volt lehetséges – jelentette a budapesti francia követ Párizsnak –, hogy a bábkormány vezetői – és az őket felügyelő orosz hatóságok – egy ilyen kudarcot valamilyen ellenreakció nélkül hagyjanak.”²⁰ Mivel az állami hatóságoknak nem sikerült a papi utánpótlás egy egész nemzedékét élethivatása feladására kényszeríteni, ezért büntetésül példát statuáltak annak érdekében, hogy elbátortalanítsák nem csupán az agilisabb egyházi személyeket, hanem a vallásához továbbra is ragaszkodó lakosság egészét. (A kispapok illegális továbbképzéséért felelős Tabódy Istvánt 1961. július 7-én 12 évi börtönbüntetésre ítélte a Legfelsőbb Bíróság. A vád: a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése és hazaárulással elkövetett hűtlenség.)²¹

Az 1961-es eljárások államellenes, politikai vonulata mellé egy addig szokatlan, ám mélységesen ártó vádpont is került: természetellenes fajtalankodás vagy a szemérem elleni erőszak büntette, így bélyegezve meg a vádlottakat. Az eljárás előkészítésére 1961. február 7-én Kállai Gyula, a Minisztertanács első elnökhelyettese bejelentette a megijedt püspököknek, hogy az előző év őszén és a mindössze pár órája letartóztatott egyházi és világi személyek ügyében „a homoszexuális és államellenes bűncselekmények sem függetlenek teljesen egymástól, mert az erkölcstelenségbe való belesodródás út az államellenes összeesküvés felé”. Egyedül az esztergomi főegyházmegye apostoli kormányzója, Schwarz Eggenhofer Artur merészelte vitatni a nagy ívű összefüggést: „A szexuális betegségek és a politikai ügyek között többnyire nincs semmi kapcsolat”²² – replikázott. A bebörtönzött papokat elítélő püspökkari körlevél azonban mégis előbb jelent meg, mint a sokéves börtönbüntetéseket kiszabó bírósági ítélet... A hatalom később is képtelen volt tolerálni az egyháziak aktivitását, 1964-ben és 1965-ben újabb perhullámra került sor. Az utolsó börtönbe zárt katolikus papot – Lénárd Ödön piarista szerzetest – csak 1977-ben engedték szabadon.

A magyar–szentszéki részleges megállapodás (1964)

■ A világpolitikai feszültségek oldódása kedvezett az 1956 után légüres térbe került Kádár-kormánynak. 1962 végén az ún. magyarkérdés lekerült az ENSZ-közgyűlés napirendjéről – anélkül hogy azért cserébe az amerikai követségen tartózkodó Mindszenty bíborost ki kellett volna engedni az országból. Az ENSZ-döntés vitatha-

tatlanul a Kádár-rendszer nagy fegyverténye volt. A nemzetközi elszigeteltség végét jelezte az is, hogy 1963-ban és 1964-ben hét nyugati ország emelte nagyköveti szintre Magyarországgal fenntartott diplomáciai kapcsolatát. A megtorlás 1963-ban amnesztiával ért véget, és a rezsim lényegében minden markáns politikai ellenfelével kiegyezett. A kimondatlan alku értelmében a fokozatosan emelkedő életszínvonal ára a szabadságjogok korlátozása, az egypártrendszer elismerése volt. A közmegegyezés a társadalmat politikailag közömbössé tette.

Az II. vatikáni zsinat szellemisége pedig a nemzetközi közeledést segítette. Amikor a Szentszék Magyarország irányában követett politikájára – a világpolitikai tényezőkön kívül – magyarázatot próbálunk keresni, akkor azt a magyar kormánynak a püspökségek betöltése terén alkalmazott gyakorlatában találjuk meg. A hatósági fellépés mellett létezett ugyanis a hierarchia akadályozásának egy másik formája, amely alattomosabb, de minden kétséget kizárólag kifizetődőbbnek bizonyult, mint az erőszak. Amióta életbe lépett az említett 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet az egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról, nem volt mód a megüresedett stallumok kánoni betöltésére. Amint megüresedett egy püspöki székhely, a hatóságok rendre úgy intézkedtek, hogy a Róma által kijelölt személyt ne lehessen felszentelni.²³ 1964-ben Magyarország tizenegy egyházmegyéjéből mindössze ötnek az élén állt püspök (Szeged, Győr, Hajdúdorog, Székesfehérvár, Szombathely). A többi püspökség vagy nem volt betöltve, és csak káptalani helynök (Pécs, Kalocsa), vagy apostoli kormányzó (Eger) vezette, vagy a kinevezett püspök „akadályoztatva” volt (Esztergom, Vác, Veszprém) feladatainak ellátásában. Viszont püspökök nélkül nincsenek papok, papok nélkül nincsenek szentségek, szentségek nélkül, amelyeket még „erre méltatlanok” is érvényesen szolgáltathatnak ki, nincs lelki üdvösség. Az egyház alapvető küldetése lehetetlenülhet el az alapstruktúra hiányában.

A mindkét fél részéről tapasztalható útkeresésnek mérföldköve az 1964-es év, amikor a magyar kormány és az Apostoli Szentszék szeptember 15-én úgynevezett részleges megállapodást kötött. Az amerikai diplomáciai értékelés szerint a megállapodást a magyar kormány azért könyvelhette el győzelemként, mert „megkapta, amit akart, azaz további publicitást és presztízst a nyugati sajtóban, és az egyház valójában nagyon keveset profitált az egészből”.²⁴ Az egyezményről a külföldi médiumok vezető helyen tudósítottak. Némelyeknek feltűnt, hogy a bő másfél éve tárgyaló felek félretették a budapesti amerikai követségen élő Mindszenty József ügyét, mert a jegyzőkönyv csupán az egyikként nevezte meg abból a tizenhat témakörből, amelyeket a négyfordulós tárgyalássorozatban érintettek.

A tizenhat kérdésből csupán háromban született megállapodás: a püspökök kinevezésében, a hűségesküben és a Pápai Magyar Egyházi Intézet státusában.²⁵ Eszerint a kinevezést megelőzően a Vatikán megkeresi a magyar kormányt a jelöltekkel kapcsolatban, és azokat csak akkor nevezi ki, ha a magyar állam megfelelő szerve (Elnöki Tanács) előzetes hozzájárulását adja. Tehát az egyházi állások betöltéséről szóló szigorú jogszabály (1957. évi 22. tvr.) hatályban maradt, de a tarthatatlan helyzet némiképp rendeződött. A Vatikán elismerte a magyarországi katolikus papság Alkotmányra tett esküjét azzal, hogy azt az „ahogyan püspökhöz vagy paphoz illik” kitétel szerint kell értelmezni. Végül a római Pápai Magyar Egyházi Intézetet a magyar katolikus püspöki kar átvehette a magyar papság továbbképzése céljára.²⁶ Mivel mind az intézmény vezetőinek, mind hallgatóságának magyar állampolgárságúnak kellett lenniük, ez kizárta, hogy a jövőben az emigráns papság szerepet játsszon az intézmény irányításában. Az átvétel után a Pápai Magyar Egyházi Intézet fontos hírszerző központtá vált Róma szívében.²⁷ Egyéb kérdésben nem jött létre egyezség, tehát az iskolai hitoktatás, a papi szemináriumok, a papság politikai tevékenységének ügyében nem történt változás. A megegyezés nem bírt a nemzetközi diplomáciában

szokásos egyezmény- vagy konkordátumjelleggel, hanem csupán egy gentlemen's agreement volt.

Minden hiányával együtt mégis ez volt az első államközi megállapodás, amelyet a Szentszék egy szocialista országgal kötött, ennek megfelelően a világ közvéleménye szenzációsnak értékelte. A megegyezés annyiban valóban fordulópontot jelentett, hogy a megmerevedett front átszakadt, és – mondhatni – tükröződött benne az egész enyhülési politika. Moszkva a háború óta először vette tudomásul, hogy egy érdekszférájába tartozó állam kormánya a Szentszékkal közvetlenül megállapodást kössön, míg a Szentszék is először fogadott el tárgyalópartnerül egy kommunista kormányt. Elképzelhető, hogy nemcsak a kádári „népfrontos” egyházpolitika volt rendhagyó az államszocialista országok körében, hanem a Vatikán is kísérleti terepnek tekintette Magyarországot annak felmérésére, hogy képes-e, s ha igen, hogyan tud működni az egyház a kommunizmusban. Mi volt az alkalmazkodás ára és társadalmi előnye? S végső soron szabadon élhetett-e az egyház a Kádár-korszak Magyarországon, vagy egyszerűen a rendszer politikai és erkölcsi előmozdítójává lett? Avagy ellenkezőleg, a rendszer ellenzéke volt? Csupán az indulatoktól sem mentes vitáknál és a vázlatos válaszoknál tartunk, ám az mindenesetre tény, hogy a megállapodás aláírásának napján a Vatikán bejelentette öt új magyar püspök kinevezését, majd öt év elteltével, 1969-ben újabb püspöki kinevezésekre került sor, ami – még ha a kormány iránt lojális püspökökkel is, de – lehetővé tette az egyházmegyék „normális” kormányzását. A túlélés biztosítékát, a katolikus hierarchia létének megőrzését – mint alapvető célkitűzést – sikerült elérni. A bírálatok azután erősödtek fel, miután láthatóvá vált, hogy a megegyezés a magyarországi egyházi élet számára azonnali könnyebbséget egyáltalán nem hozott, miközben a reméltnél hosszú távon is jóval kevesebbet. Sőt újabb akadályok tornyosultak a lelkipásztori munka elé, újabb korlátozásokat vezettek be az iskolai vallásoktatásban, és államellenes összeesküvés vádjával újabb papok letartóztatására és elítélésére került sor. A Szentszék 1990-ig azt sem érte el, hogy a magyar kormány újra felvegye vele a diplomáciai kapcsolatokat.

Egyházak és „gulyáskommunizmus”

■ „Aki nincs ellenünk, az velünk van” – fordította visszájára Kádár János a Rákosi Mátyás által gyakran ismételt, de már Lenin által is használt újszövetségi mondást, s ezzel meglehetősen mélyre hatoló erjedést indított el a társadalom vallásos rétegeiben. A csekély engedményekért – Lékai László esztergomi érsek szavaival: a „kis lépésekért” – cserébe a katolikus egyház is hozzájárult a tömegek „komfortérzéséhez”, annak elfogadtatásához, hogy a szocialista társadalomban vallásos emberként is lehet boldogulni. A hívek közül mind többen vállalták a kiegyezést, a lojalitást, a sajátos beilleszkedést a proletárdiktatúrába. A hatalom pedig támaszkodni igyekezett az egyházakra, miközben minimális mozgásteret adott nekik. Az állam-, illetve pártvezetés oly tökélyre fejlesztette a népfrontpolitikát, hogy az egyházak nemcsak eltűntek, hanem kifejezetten kiálltak a rendszer gazdasági, sőt (az 1970-es évek végétől) politikai céljainak támogatása mellett. Végeredményben az a furcsa helyzet állt elő, hogy a szöszékről sokszor ugyanazt mondták, mint a Hazafias Népfront gyűlésein, csak ott egyházi, emitt meg politikai zsargonban.

A kommunisták persze soha nem mondtak le arról, hogy világnézetükről meggyőzzék a társadalmat, de már nem követelték meg, hogy a hívők feladják vallásuk gyakorlását. Ez a szemlélet egyszerre látott szövetségest és ellenséget az egyházakban. A nemzeti egység népfrontos kirakatpolitikája mellett ugyanakkor az 1970-es évek végéig előfordultak rendőri letartóztatások; míg az erőszakoskodások, a megfi-

gyelések, a le- és kihallgatások, a házkutatások és a beszervezések egészen a rendszert végéig gerjesztették a félelmet.

A hivatalos nyilatkozatok szerint a nyolcvanas évekre elérkezett a politikai együttműködés ideje a keresztények és a marxisták között. Nemzetközi szennáció volt, amikor 1977. június 9-én VI. Pál pápa fogadta Kádár Jánost, az első kommunista pártvezetőt, aki nem állami hivatali tisztségviselőjeként lépte át a Vatikán küszöbét. 1977-re már hat egyházi ember volt parlamenti képviselő, 45 volt tagja a helyi tanácsoknak és százak vállaltak szerepet a Hazafias Népfront különböző bizottságaiban. 1980-ban 64 egyházat – 31 katolikust, 30 reformátust, 12 evangélikust és 1 izraelitát – választottak tanácsagnak. Ugyanebben az évben 672 egyházi személy került be a Hazafias Népfront testületeibe. 1985-ben a Hazafias Népfront Országos Tanácsában valamennyi nagyobb egyház képviseltette magát, összesen 17 fővel.

A kifáradó Kádár-rendszer a kettős nevelés, kettős értelmezés és kettős viselkedés aranykora volt. Az egyházak működése is lassan „kétvágányúvá”²⁸ vált: az egyik vágányon a hivatalos egyház, a másikon a nem nyilvános keresztény gyakorlat vagy az úgynevezett katakombaegyház haladt. A „hivatalos egyház” hozzájárult a rendszer legitimálásához, s ezzel nemcsak a papság, hanem a hívők nagy részét is fásulttá tette. A gulyáskommunizmus langya fokozatosan zsugorította az egyházak ellenzékiességét, olvadt a szocializmussal szembeni nyílt ellenállás. Szigorúan korlátozott keretek között ugyan, de az egyházak bővíthették szociális és karitatív tevékenységüket, emelkedett könyvkiadásuk volumene és a hitbuzgalmi szerveződések száma, ugyanakkor az oktatási lehetőség fel sem merülhetett. Viszonzásul az egyházak bekapcsolódtak a békemunkába, különösen fontos szerep hárult a protestáns Keresztyén Békekonferenciára, amely határozottan javított a szovjet tömb külpolitikai optikáján.

A cinkos összekacsintások mellett a zsigerekbe ivódott a hátrányoktól való félelem, ami jelentkezhetett az egyetemi továbbtanulás megakadályozásában, fizetés(emelés), előléptetés vagy épp egy útlevelkérelem elutasításában. A vallásos civil társadalom ezzel együtt létezett, és a hagyományos (1945/48 előtti) kötődésekből, gondolkodásokból, értékekből, politikai attitűdökből sok mindent megőrzött és átmentett.²⁹ A felszín alatt – katolikusok és protestánsok körében egyaránt – megjelentek a katakombakeresztények, akik elítélték az állammal való együttműködést, és megszaporodtak a kisközösségek vagy bázisközösségek. Találkozóikat eleinte rendőrségi ügyként kezelték, majd az állam a bázisközösségek kezelését átadta a püspöki karnak, amely ezután saját maga próbálta felszámolni belső ellenzékét, és 1976. decemberi konferenciáján a kisközösségeket „szektásnak” minősítette. Új jelenség volt, amikor 1976-ban egy katolikus hívő lelkiismerete parancsára hivatkozva nem vállalta a fegyveres katonai szolgálatot. 1986-ig 24 katolikus fiatal tagadta meg a katonai szolgálatot, tőlük a püspöki kar 1986. október 17-én nyilatkozatban határolódott el. A kérdésben módosulást csak a rendszerváltást közvetlenül megelőző évek hoztak: 1988. március 14-én Paskai László bíboros esztergomi érsek – szakítva a hierarchia addigi álláspontjával – az alternatív katonai szolgálat bevezetését javasolta.³⁰

Összességében az 1980-as évekre a magyar katolicizmus már súlyos belső válság tüneteit hordozta: a püspökök a kétféle – Rómának és a kommunista államnak – megfelelési kényszer közepette elszakadtak a hívőktől és a papságtól, de a papság és a hívők között is torlaszok emelkedtek. A lelkészek tartósan egyfajta félelempszichózisban és a lojalitás konfliktusában éltek; felütötte fejét a bizalmatlanság, mert minden papról feltételezték, hogy titkos függőségi viszonyban van az ÁEH-val. Lényeges szerepalkotó tényezővé léptek elő a jutalmazások és a büntetések. Mindezek következményeként – a hatósági fellépések visszaszorulása ellenére is – csökkent a templomba járók száma, s egyre kevésbé minősült a kommunizmussal való ösztönös

szembenállásnak egy misén való részvétel. Az egyházból hiányzott a megfelelő utánpótlás, a nyílt gondolatcsere, az őszinte párbeszéd.

Ma már groteszknak hatnak azok a nyilatkozatok, amelyek még 1988 végén is az egyházpolitika változatlanlansága mellett érveltek, miközben fél év múlva, 1989. június 30-án az Elnöki Tanács 1989. évi 14. sz. törvényerejű rendelete fölszámolta a kommunista egyházüldözés mindvégig jelen lévő, szimbolikus intézményét, az Állami Egyházügyi Hivatalt. Mindenesetre az állam szempontjából a Kádár-korszak egyházpolitikája eredményesnek értékelhető, azzal együtt, hogy – Lengyelországon kívül – aligha volt még egy kelet-európai ország, amelyben az egyházak nagyobb mozgásszabadsággal bírtak volna, mint Magyarországon. A kádári egyházpolitika csak a rendszer összeomlásával veszítette el talaját.

■ JEGYZETEK

1. National Archives and Records Administration (College Park, Maryland) (= NARA) Record Group (= RG) 59. General Records of the Department of State. Central Decimal Files 1955–1959, Box 4805. 864.413/11–356. Francis L. Rozsaly SP (Rozsály Ferenc piarista) levele Dwight D. Eisenhower elnöknek. Washington, 1956. november 1.
2. John Forster Dulles külügyminiszter szavai: „In such a heavily Catholic nation as Hungary, Cardinal Mindszenty might prove to be such a leader and unifying force.” Dwight D. Eisenhower Presidential Library (Abilene, Kansas) Papers as President of the United States, 1953–61. [Ann Whitman File] Box 19. NSC Records. Emlékeztető a Nemzetbiztonsági Tanács 302. számú gyűléséről. Washington, 1956. november 1. 9.00–10.55 óra. Interneten: <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1955-57v25> (letöltés: 2011. április 2.).
3. Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) XX-5-h-8. kötet/1956–58. 13. doboz. Nagy Imre és társai. Vizsgálati iratok, 104. fol. „Nagy Imre kézjegyével ellátott okmány Mindszenty József volt [sic!] hercegprímás rehabilitálására.” Dátum nélkül. Fakszimilében: *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. III. kötet. Kiadja a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, é. n. 58.
4. Az első dekrétum hivatalos szövegét lásd *Acta Apostolicae Sedis* (= AAS), 49. (1957) 38–39. Az AAS-ben nem jelent meg a második dekrétum. Levéltári fellelhetősége: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár I.1.c. Grósz József perszonális iratai – Vegyes iratok, 1957. Gépelt másolat, rajta piros betűkkel rápecsételve: „KOPIA”. A latin szövegek hátoldalára Grósz érsek a következő utasítást jegyezte: „Lemásolni Pannonhalmi kivételével az Ordináriusok számára és elküldeni nekik. Aztán Helynök Úr fordítsa le az Egyházügyi Hivatal számára. II 12. [József]. é[rsék].” – A hatóságokhoz küldött fordítást lásd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3.1.5. O–13.405/2. 220–221.; A dekrétumokat közli Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964)*. München, 1988. 188–189.
5. AAS 49. (1957) 637. 25446/D. számú dekrétum.
6. AAS 50. (1958) 118. A korabeli iratok az említett pápai döntéseket egységesen 1957-es dekrétumokként említik.
7. MNL, Állami Egyházügyi Hivatal (= ÁEH) Titkos Ügyirat-kezelési (= TÜK) Irattára, 0011/1957. február 7-i előterjesztés az egyházpolitikai kérdés rendezésére.
8. MNL, ÁEH Elnöki Iratok, 6-33/1958. Mindszenty bíboros utasításait és a vezető békepapok reakcióit közli: *A katolikus egyház 1956-ban*. Szerk. Rosdy Pál. Új Ember. Bp., 2006. 135–139. (Ugyanekkor a református egyházból 31, az evangélikus egyházból 13 államhű papot távolítottak el.)
9. Archives du Ministère des Affaires étrangères (= AMAE) Série: Europe, 1956-1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956-juin 1957. fol. 201. Jean Paul-Boncour budapesti francia követ 341-343. számú távirata, Budapest, 1957. március 4. 19 óra 13 perc. Megérkezett [Párizsba]: 1957. március 4. 20 óra 15 perc.
10. AMAE Série: Europe, 1956-1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956-juin 1957. fol. 149–150. Christian Pineau francia külügyminiszter 386/EU számú távirata Franciaország szentszéki nagykövetének, 1956. december 10.
11. MNL M-KS 288. f. 5/3. őrzési egység (= ő. e.) Jegyzőkönyv az MSZMP Intéző Bizottságának 1956. november 21-i üléséről Nyomatásban: *Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei, 1. kötet. 1956. november 11.–1957. január 14.* Főszerk.: Balogh Sándor. Szerk. és a jegyzeteket készítette: Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. Intera Rt., Bp., 1993. 71–94; Népszabadság 1956. november 28.
12. Szántó Konrád: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház*. Szent Maximilian Lap- és Könyvkiadó, Miskolc, é. n. 171.
13. MNL M-KS 288. f. 5/17. ő. e. Az MSZMP IKB Intéző Bizottsága ülése, 1957. március 5. 30–35. Az előterjesztést közli: *Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen*. A dokumentumokat válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Olmosi Zoltán. Lex Kft., Bp., 1991. 29–33.
14. AMAE Série: Europe, 1956-1960, sous-série: Hongrie, dossier: 102 Questions religieuses, juillet 1957-juin 1958. Henri Quicq, Franciaország magyarországi követsége ideiglenes ügyvivőjének 746/EU számú jelentése Christian Pineau külügyminiszter részére, 1957. július 30.
15. MNL XIX-A-21-d (ÁEH TÜK-iratok.) Párthatározatok 1957–1987.
16. ÁBTL O-13.405/3-a. 78–79. Állambiztonsági jelentés, 1958. május 22.
17. MNL XIX-A-21-d (ÁEH TÜK-iratok.) Párthatározatok 1957–1987.

18. Egészen pontosan 113 főnél tartottak házkutatást, 51 személyt helyeztek előzetes letartóztatásba, 224 személyt terhelte nyilvánítottak, 50 papi személyt funkciójából fegyelmi útján eltávolítottak, 70 világit pedig tudományos és egyetemi munkahelyéről küldtek el. ÁBTL 3.1.5. O-11802/1. 171. Javaslat a „Fekete hollók” fedőnevű Cs-600-as számú csoportdosszié lezárására és irattárba helyezesére, Budapest, 1962. június 18. Idézi Diera Bernadett: *„Fekete hollók” a budapesti Szentimrevárosban. Hitoktatás vagy államellenes szervezkedés?* In: *Visszatekintés a 19–20. századra*, Szerk. Cóthné Gyóni Eszter – Wirthné Diera Bernadett. Bp., ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 2011. 223–235:224.
19. A perfolym történeti feldolgozása épphogy megkezdődött. Az előbbi írás mellett lásd Wirthné Diera Bernadett: *A pécsi „Fekete hollók”, avagy a hitoktatás elméleti és gyakorlati keretei az 1960-as években*. In: *„Alattad a föld, fölötted az ég.”* Szerk. Balogh Margit. Bp., ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010. 289–309; Uő: *Az egri „Fekete hollók”*. In: *Mából a tegnaptól. Képek Magyarország 19. és 20. századi történelméből*, Szerk. Cóthné Gyóni Eszter – Wirthné Diera Bernadett. Bp., ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 2012. 227–238.
20. AMAE Série: Europe, 1961–1970, sous-série: Hongrie, dossier: 153 Questions religieuses, 1961–1962. Jean Paul-Boncour, Franciaország magyarországi követének 161/EU számú jelentése Couve de Murville külügyminiszternek, 1961. május 17.
21. Balogh Margit: *Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben*. Eszmélet 1997. 34. sz. 69–79; Uő: *Egyházpolitika az 1960-as években*. História 1994. 9–10. sz. 30–32:30.
22. Balogh Margit: *Egyházak és politikai visszarendeződés*. História 1995. 9–10. sz. 37.
23. Például a pécsi püspöki szék 1961-ben bekövetkezett megüresedésekor Belon Gellért, a Róma által már 1959-ben kinevezett segédpüspök kinevezéséhez a magyar állam 23 éven át nem járult hozzá.
24. NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1977, Entry A-1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. July 1, 1964–July 31, 1965. Emlékeztető, 1964. november 12.
25. A megállapodás szövegét olaszul közli Giovanni Barberini (szerk.): *La Politica del dialogo. Le carte Casaroli sull'Ostpolitik Vaticana*. Il Mulino, Bologna, 2008. 156–171. (Santa Sede e politica nel Novecento 7.)
26. MNL XIX-J-1-j-IV-14/005535/2/1964. Vatikán TÜK-iratok, 2. doboz.; MNL XIX-A-21-d-0022-23/2/1964. Visszaminósított TÜK-iratok. Tájékoztató a Vatikánnal kötött megállapodásról. Budapest, 1964. október 7., október 12.
27. Stefano Bottoni: *Egy különleges kapcsolat története. A magyar titkosszolgálat és a Szentiszék, 1961–1978*. In: *Csapdában*. Szerk. Bánkúti Gábor és Gyarmati György. ÁBTL, Bp., 2009. 261–289.
28. Tomka Miklós: *Magyar katolicizmus 1991*. Országos Lelkipásztori Intézet, Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, 1991. 74.
29. Legújabb elemzését lásd Jason Wittenberg: *Crucibles of Political Loyalty. Church, Institutions and Electoral Continuity in Hungary*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2006. 528.
30. Balogh Margit – Gecse Gusztáv – Varga József: *Vallások és a katonai szolgálat*. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1989. 116–123.

